

Egzamin a retoryka prawnicza – uwagi na temat kształcenia

Egzamin powinien być sprawiedliwy i mieć sens. Myśl ta powinna być wyznacznikiem nie tylko dla grup egzaminatorów lecz wszystkich, którzy w procesie egzaminowania uczestniczą, w tym także dla osób egzaminowanych. Niniejszy artykuł stanowi zbiór luźnych uwag na temat procesu kształcenia, w tym głównie egzaminowania studentów podczas pięcioletnich studiów prawniczych.

O „sprawiedliwość” egzaminu powinien zadbać egzaminujący. Egzamin jest sprawiedliwy, jeśli w sposób obiektywny i adekwatny do wymaganej wiedzy osoby zdającej, weryfikuje jej wiedzę. Egzamin jest sprawiedliwy, gdy wszyscy zdający poddani są tym samym kryteriom oceniania. Egzamin ma sens, gdy oprócz oczywistej kwestii „zaliczenia” semestru, niesie za sobą wartości o wiele ważniejsze. Wartością tą jest sens zdobywania wiedzy i kształcenia w ogólności, tj. przygotowania studenta do wykonywania zawodu, zmierzenia się z trudnościami aplikacji i samodzielnej pracy prawnika, wreszcie przygotowanie w równym stopniu na porażki i sukcesy. Warto jednak zadać sobie pytanie czy te dwa elementy i cechy idealnego egzaminu, tj. jego sprawiedliwość i sens mogą być połączone, czy też są to elementy rozłączne, egzystujące wyłącznie osobno.

Niewątpliwie, subiektywizm egzaminu jest wyłączony, gdy egzamin ma formę testową. A w szczególności wówczas, gdy wynik egzaminu sprawdzany jest przez komputer. Brak udziału człowieka jest elementem, który może przemawiać za przyjęciem, iż wówczas wyniki egzaminu są obiektywne. Jest to ważny argument przemawiający za tą formą egzaminu. Drugim ważnym argumentem jest łatwość i szybkość uzyskania wyniku. Obecnie, egzaminy mają charakter masowy, a duża ilość studentów skłania nas często do wyboru właśnie testu, jako formy sprawdzenia wiedzy. Dodatkowo podnosi się, iż forma testu jest właściwa, ponieważ w ten właśnie sposób wygląda egzamin na większość aplikacji prawniczych. Jeśli forma testu, sposób doboru pytań i odpowiedzi jest maksymalnie zbliżony do testów na aplikacje prawnicze można twierdzić, że student miał szansę w toku studiów zmierzyć się z częściowym egzaminem na aplikacje prawnicze (w zakresie wiedzy wymaganej przy danym przedmiocie).

Można jednak zadać pytanie, czy egzamin testowy, który spełnia zasadniczo wymagania egzaminu obiektywnego ma sens, tj. czy w odpowiedni sposób przygotowuje studenta do wykonywania zawodu i czy rzeczywiście weryfikuje jego wiedzę?

By odpowiedzieć na zadane pytanie, należy zastanowić się szerzej nad wartościami i celami kształcenia. Podstawą edukacji na studiach prawniczych nie powinno być głównie zdobycie wykształcenia. Bo jak wiemy, wykształcenie prawnicze nie pozwala jeszcze na wykonywanie określonego zawodu. Wykonywanie zawodu umożliwia odbycie aplikacji, zdanie egzaminu z wynikiem pozytywnym i wpis na listę podjęty z zachowaniem procedury przyjętej szczegółowo dla określonego zawodu czy korporacji. Dlatego w równym stopniu należy położyć nacisk na przygotowanie do zdania egzaminu na aplikacje prawnicze jak i na umiejętności wykonywania zawodu. Nie można, bowiem zgodzić się z twierdzeniem, że od studiów prawniczych można wymagać tylko wykształcenia, a od aplikacji prawniczych przygotowania do wybranego zawodu. Wykształcenie, tj. wiedza teoretyczna musi być spójna z praktyką. Tylko wówczas ma sens, gdy wiemy, jak z niej umiejętnie korzystać. W przeciwnym razie staje się „pusta” i nic nieznacząca. Przed osobami wybierającymi studia prawnicze stoi wieloletnia edukacja, najpierw na studiach, potem na aplikacji prawniczej. Osoba taka powinna mieć przekonanie, że zarówno na pierwszym etapie edukacji prawniczej (studia) jak i na drugim etapie edukacji prawniczej (aplikacja) będzie zdobywała zarówno wiedzę teoretyczną i praktyczną, w równym stopniu przygotowującą do wykonywania obranego zawodu. Powyższe oznacza, że podczas studiów studenci powinni mieć kontakt z praktyką, jak również to, że aplikanci powinni mieć kontakt z teorią. Elementy teorii i praktyki prawa są ze sobą nierozłącznie związane. Nie można, więc rezygnować z któregoś elementu, jednak czasem warto różnicować ich nasilenie. Egzamin będzie miał sens, jeśli w odpowiedni sposób przygotowuje do egzaminu na aplikacje prawnicze i do wykonywania zawodu. Rola egzaminatora jak i całego kształcenia nie powinna jednak sprowadzać się do weryfikacji wiedzy teoretycznej. W każdym przedmiocie podczas programu studiów można odnaleźć elementy, które w większym lub mniejszym stopniu da przełożyć się na praktykę. Powyższe jest kwestią wzięcia odpowiedzialności za wiedzę osób zdających egzamin oraz za to, czy przedmiot został zrealizowany w taki sposób, by był przydatny w dalszej edukacji i pracy zawodowej.

Warto również pamiętać o osobach, które często świadomie nie wybierają drogi aplikacji prawniczej. Te osoby również będą w przyszłości wykonywać zawód prawnika, choć bez aplikacji. Trzeba mieć świadomość, że również samo wykształcenie prawnicze musi prezentować wartość i wysoką jakość także pod względem praktycznym. Osoby takie często wykonują zawód prawnika w korporacjach i kancelariach. Do ich zadań należy sporządzanie opinii prawnych, doradzanie w sprawach z zakresu prawa pracy, udział w negocjacjach. Powyższe jest argumentem przemawiającym za uznaniem, że przygotowywanie do zdania egzaminu na aplikacje prawnicze nie może być jedynym wyznacznikiem edukacji na studiach. Kwestia ta powinna być oceniana szerzej w kon-

tekście przygotowania do wykonywania zawodu prawniczego, którego przecież jednym z elementów (aczkolwiek często koniecznym) jest zdanie egzaminu na aplikację.

W mojej ocenie najwyższą umiejętnością, jaką powinny oferować studia prawnicze i aplikacja jest umiejętność korzystania z przyswojonej wiedzy. Dlatego należy zrezygnować w znacznej części z tradycyjnie przyjętej na studiach formy wykładów na rzecz zajęć bardziej praktycznych. Badania wykazują, iż wartość przyswajania wiedzy podczas wykładów kształtuje się na poziomie ok. 5%. Jest ona niższa nawet wówczas, gdy student samodzielnie czyta (studiuje) podręcznik¹. Najwyższy stopień przyswajania wiedzy i jej wykorzystania ma miejsce podczas zajęć praktycznych, np. warsztatów, gdzie studenci są zaangażowani np. w rozwiązywanie sporu, kazusu, samodzielnie lub w grupach podają rozwiązanie, sporządzają pismo lub umowę.

Odpowiadając na zadane pytanie, jakie umiejętności należy zdobyć i jakich należy wymagać podczas studiów, wskazać trzeba, iż są to umiejętności głównie praktyczne. Należą do nich: umiejętność prawniczych wypowiedzi w mowie i piśmie, poprawna argumentacja, właściwe i adekwatne do danego stanu faktycznego i prawnego wnioski, umiejętność odnajdywania aktów prawnych dla konkretnej sprawy, umiejętna interpretacja ich treści, wybór i ocena kognicji sądu lub innego organu właściwego, sporządzanie pism procesowych i innych pism koniecznych dla wywołania określonych skutków prawnych, poprawna ocena treści orzeczeń sądowych i innych organów pomocy prawnej, umiejętność oceny i wnioskowania z treści rejestrów publicznych, ksiąg wieczystych. Oczywiście, dla poprawnego wykonania zadań opisanych wyżej konieczna jest znajomość teorii prawa, poglądów doktryny i judykatury. Istotna jest również umiejętność ich wyszukiwania, korzystanie z dostępnych baz wiedzy. Powyższa grupa powinna być uzupełniona o takie elementy jak umiejętność unikania lub minimalizowania ryzyka w wykonywanym zawodzie, odpowiedni kontakt z klientem, umiejętność właściwego zachowania przed sądem i innymi organami. Zadaniem edukacji prawniczej jest także to, by podczas wszystkich z wyżej wymienionych czynności kształtować postawy etyczne i moralnie jednoznaczne. Tym samym nie dopuszczać do sytuacji wykorzystania prawa dla celów niegodziwych.

Mając na uwadze grupę przedstawionych umiejętności, które powinien nabyć student prawa, warto zauważyć, że dla zdobycia większości z nich kluczem jest wyrażanie myśli w mowie i piśmie w sposób przekonujący i komunikatywny, tak by osiągnąć założony skutek prawny (wszcząć postępowanie, przerwać termin, uchylić się od skutków złożonego oświadczenia woli itd.). Działanie prawnika nie jest bowiem wartością samą

¹ R. Gołąb, „Aktywne metody nauczania prawa”, referat wygłoszony podczas Konferencji „Egzamin powinien być sprawiedliwy i mieć sens” w Uniwersytecie Wrocławskim w dniu 14 grudnia 2012 r.

w sobie. Ma sens tylko wówczas, gdy wywoła zamierzony efekt prawny. Zatem celem edukacji prawniczej powinno być kształcenie postaw skutecznego działania w obszarze pomocy prawnej, organów pomocy prawnej itp. Egzamin powinien zatem w znacznym stopniu weryfikować, czy student zdobył wiedzę i umiejętności uprawniające go do działania w skuteczny sposób. Powyższe jest istotne z tego względu, że prawnik działań tych nie będzie wykonywał we własnym interesie i dla siebie, lecz świadcząc pomoc prawną innym. Z tego względu przyjąć należy, że egzamin testowy nie spełnia kryterium prawidłowej weryfikacji wiedzy i umiejętności, nie przygotowuje tym samym do wykonywania zawodu.

By mówić o właściwym przygotowaniu studenta do wykonywania zawodu, a wcześniej do zdania egzaminu na aplikacje prawnicze, musi odbyć się cały proces nabywania skutecznego warsztatu umiejętności. Proces ten to kształcenie kierunkowe, a nie przypadkowe. Program studiów powinien być nastawiony w równym stopniu na teorię i praktykę, nie zezwalając, by elementy te były oceniane osobno. Egzamin jest tylko wycinkiem tak rozumianego procesu szkolenia i nie może być oderwany od części warsztatowej, tj. poznawczej z praktyki. Stąd postulować należy, by sposób zdobywania umiejętności, prowadzenia zajęć i weryfikacji wiedzy oraz umiejętności był ze sobą spójny. Egzamin powinien mieć taką formę, jaka została przyjęta dla prowadzenia zajęć. Jak wyżej zaznaczono, optymalną dla zdobycia wiedzy i umiejętności formą prowadzenia zajęć jest forma warsztatowa, tj. polegająca na rozwiązywaniu kazuśów, sporządzaniu pism procesowych, umów, wniosków itp., podczas których wykorzystywana jest wiedza teoretyczna zdobyta podczas wykładów lub samodzielnego zapoznania się z wyznaczoną przez prowadzącego grupą przepisów. Forma egzaminu powinna być dostosowana do rodzaju i sposobu nabywania umiejętności podczas zajęć, a nie odwrotnie. Przyjęcie, iż to zajęcia powinny być nakierowane na egzamin i przygotowywać wyłącznie do zdania egzaminu jest niewłaściwe. Powyższe prowadzi bowiem do wniosku, że zdobyta wiedza i umiejętności mają przygotowywać tylko do zdania egzaminu a nie do zdobycia wiedzy i umiejętności w ogólności. Egzamin powinien być ostatnim elementem kierunkowego kształcenia i skutecznego nabywania umiejętności z danego obszaru, a nieoderwanym od całości fragmentem ze swoimi osobnymi zasadami. Dlatego sposób jego przeprowadzenia musi być tożsamy ze sposobem kształcenia.

Jak wyżej już zaznaczono, podstawową umiejętnością, którą powinien nabyć student prawa oraz której weryfikacji powinien się poddać podczas egzaminu, jest wyrażanie myśli w mowie i piśmie w sposób przekonujący i komunikatywny, tak by osiągnąć założony skutek prawny. Jednym z **zasadniczych elementów pracy każdego prawnika, niezależnie od specjalności, jaką praktykuje i niezależnie od tego, czy odbywał apli-**

kację prawniczą, jest wyrażanie myśli słowem i pismem w sposób przekonujący. Powyższe sprowadza się do retoryki, sztuki wymowy i umiejętności przekonywania.

Nie wglębiając się w historyczne podłoże i tradycje, warto zauważyć dla potrzeb niniejszego artykułu, że retoryka jest umiejętnością przekazywania treści perswazyjnych. Odnosząc powyższe do wspomnianego już procesu skutecznego kształcenia widoczne staje się, jak istotne znaczenie powinna mieć retoryka w jego toku. By prawnik był skuteczny w swoich działaniach, tj. by skutecznie sporządził pismo, umowę, poprowadził negocjacje, konieczna jest umiejętność wyrażenia myśli przy wykorzystaniu całej wiedzy teoretycznej.

Ważny jest dobór rodzaju, środka i metody skutecznego działania (czy wnieść zażalenie, apelację, kasację – odpowiedź dają nam przepisy proceduralne). Równie ważne są przekazywane treści. **Celem retoryki, w szczególności prawniczej, jest perswazja**, czyli przekonanie interlokutora do słuszności zajmowanego stanowiska. Temu celowi więc powinna być podporządkowana każda wypowiedź, co obejmuje zarówno jej treść, jak i formę². Zadaniem prawnika będzie więc przekonanie sądu lub innego organu co do zasadności zgłoszonych żądań czy wniosków. Zadaniem prawnika będzie także przekonanie stron co do zawarcia ugody, zawarcia umowy o określonej treści czy też dokonanie przemyślanych strategicznie przekształceń własnościowych, strukturalnych, przeprowadzenie optymalizacji podatkowych itp. Nie można jednak zapominać, że celem tych działań jest niesienie pomocy prawnej rozumianej jako działanie na rzecz podmiotu, który zwrócił się do prawnika w zaufaniu. Umiejętność w tym obszarze studenci powinni nabywać podczas studiów prawniczych. Aplikacja jest już bowiem czasem, gdy umiejętności te należy wykorzystywać, a nie dopiero poznawać. Podczas aplikacji aplikanci uczestniczą już w rozprawach sądowych, często samodzielnie sporządzają pisma i opinie prawne, mają osobisty kontakt ze stroną sporu i jej przeciwnikiem. Już w praktyce stosują metody prawniczego przekonywania do swych racji, podejmując różne środki ochrony prawnej w celu ich realizacji. Można zatem stwierdzić, iż kształcenie w zakresie sztuki wymowy i argumentacji podczas aplikacji jest co najmniej spóźnione. Powyższe zadanie spoczywa głównie na edukacji w ramach studiów prawniczych. W tym czasie bowiem student powinien praktykować sztukę wypowiedzi. I nie należy sądzić, by w zakresie retoryki istniała potrzeba prowadzenia jakiegoś osobnego przedmiotu. Retoryka kierunkowa powinna być obecna na każdych zajęciach, czy to z prawa karnego, administracyjnego czy cywilnego. Dotyczy to zarówno prawa materialnego jak i procesowego. Swoboda wypowiedzi studenta w mowie i piśmie powinna być nabywana podczas każdego przedmiotu, a następnie weryfikowana podczas egzaminu. Z tą jed-

² A. Suwara-Leuenberger, *O retoryce prawniczej słów kilka*. Artykuł dostępny na stronie <http://prawo.e-katedra.pl/>

nak różnicą, iż podczas zajęć z procedury większy nacisk powinien być kładziony na formę wypowiedzi, tj. jak poprawnie sporządzić pismo procesowe, pismo w postępowaniu nieprocesowym, środek zaskarżenia itp. Natomiast na zajęciach z prawa materialnego zajęcia winny odnosić się do treści merytorycznych. Nauczanie winno być skupione na wykształceniu umiejętności zwięzłej, lecz nie lakonicznej wypowiedzi, logicznie spójnej, popartej poprawnie dobranymi argumentami i prowadzącej do logicznych wniosków. Powyższa umiejętność powinna być dostosowana do największej z możliwych sytuacji faktycznych związanych ze sporządzaniem umów, przekonywaniem w toku negocjacji czy podczas rozpraw sądowych. W ten sposób student prawa będzie mógł zapoznać się z werbalnymi i pozawerbalnymi metodami pracy prawnika. Studia prawnicze powinny zatem kształcić i egzaminować przyszłych mówców, osoby, które w mowie i piśmie mają przekonać innych do słuszności prezentowanych stanowisk. Powyższe powinno zatem opierać się na zajęciach z taktyki i sztuki prowadzenia sporu i argumentacji.

Warto w tym miejscu zauważyć, że znajomość przepisów prawnych można sprawdzić w wieloraki sposób, tj. na podstawie testu, opisowych odpowiedzi, rozwiązywania kazusu itp. Należy zaznaczyć, że test może sprawdzić wiedzę (choć może również świadczyć o przypadku), lecz nie jest sposobem weryfikacji umiejętności. A przecież w wykonywaniu zawodu prawnika wiedza i umiejętności powinny być w równym stopniu istotne. Nie jest i nigdy nie będzie dobrym prawnikiem osoba, która ma wiedzę, lecz nie potrafi z niej skorzystać. Dlatego, w kształceniu istotne są obydwa elementy, tj. i wiedza, i umiejętności. Tylko te dwa elementy występujące łącznie decydują o kompetencjach prawnika. Można więc twierdzić, że prawnik nie jest kompetentny jeśli ma wiedzę a nie ma umiejętności i odwrotnie, tj. gdy ma umiejętności a nie ma wiedzy.

Poprzez kompetencje należy rozumieć właściwość umożliwiającą podejmowanie słusznych decyzji w oparciu o wiedzę i doświadczenie. Prawnik w tym zakresie powinien wykazywać się kompetencją językową w mowie i piśmie. Powinien prezentować zdolność do odpowiedniego zachowania się językowego, do komunikowania się werbalnego i pozawerbalnego. W retoryce kompetencje językowe służą do umiejętnego przemawiania w tym celu, aby przekonać słuchacza i skłonić go do podjęcia decyzji przez nas pożądanej. Retoryka bowiem nie jest bezinteresowna, to nie sztuka dla sztuki; ma swój cel i dąży do jego realizacji. Aby to osiągnąć, trzeba retorykę obudować logiką, topiką, dialektyką, erystyką i psychologią. Są to niezbędne dyscypliny w językowej komunikacji międzyludzkiej³.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że wykonywanie zawodu prawnika ma często interdyscyplinarny wymiar, a jego rola sprowadza się do roli powiernika spraw osobi-

³ Z. Dyka, *Kompetencje retoryczne prawnika*, Palestra 2008, Nr 9-10. Artykuł dostępny na stronie www.palestra.pl

stych, rodzinnych, majątkowych. Kształcenie prawnicze powinno być wzbogacone o elementy psychologii. Powyższe jest istotne z uwagi na bardzo bliskie i często delikatne relacje interpersonalne między prawnikiem a stroną, którą reprezentuje. Istotną rolę odgrywa również psychologia w retoryce, jako fundamencie wykonywanego zawodu. Konieczne jest nabycie i weryfikacja wiedzy w zakresie mechanizmów rządzących ludzkim postępowaniem i sposobów perswazji za pomocą technik psychologicznych.

Mając na względzie pytanie o to, jak powinien odbywać się egzamin, należy zaznaczyć, że nie powinno to być tylko pytanie o jego formę, lecz także o treść. Na egzaminie należy wymagać jasnego wyводу na zadany temat, kreatywności w doborze argumentacji i logiki w podawanych wnioskach. Z tego względu należy opowiedzieć się przeciwko egzaminom testowym w ogólności, nie tylko podczas studiów, ale też w egzaminach na aplikację i podczas aplikacji. Jak już wyżej zaznaczono, egzamin testowy nie weryfikuje umiejętności, lecz jedynie wiedzę. Powyższe nie jest wystarczające dla oceny, czy osoba zdająca egzamin potrafi wykorzystać zdobytą wiedzę w praktyczny sposób i tym samym czy jest przygotowana do samodzielnego wykonywania zawodu w danym obszarze. Egzamin w zależności od przedmiotu powinien weryfikować ustną lub pisemną umiejętność wykorzystania wiedzy, tj. sporządzenia apelacji, umowy, skargi itd. Tylko przy takiej formie egzaminu można przyjąć, że student jest zdolny i kompetentny do świadczenia pomocy prawnej w danym zakresie. Weryfikacja znajomości przepisów w inny sposób, czy w formie testowej czy opisowej nie da nigdy odpowiedzi na pytanie, czy osoba zdająca będzie potrafiła poradzić sobie z określonym stanem faktycznym i prawnym, tj. podjąć skuteczne działania w celu rozwiązania sporu, sporządzenia pisma, skierowania sprawy na odpowiednią drogę postępowania. Przecież od prawnika nikt w przyszłości nie będzie wymagał cytowania przepisów, kodeksów, orzeczeń, lecz ich umiejętnego wykorzystania. I właśnie tego należy uczyć podczas studiów prawniczych.

Warto także zastanowić się szerzej nad drogą do zawodów prawniczych i nad tym, czy rzeczywiście konieczna jest edukacja dwuetapowa (studia i aplikacja). Jak już wyżej zaznaczono, wadą jest brak długotrwałej i efektywnej współpracy pomiędzy wydziałami prawa a korporacjami prawniczymi i organami odpowiedzialnymi za kształcenie w toku aplikacji. Warto postulować, by kształcenie prawników podczas studiów było spójne z zadaniami wyznaczanymi na drugim etapie edukacji prawniczej (aplikacji) i pozbawione było zbędnych treści. Studia powinny mieć bardziej elastyczny i indywidulany charakter. Student powinien (choć nie obowiązkowo) mieć wybór specjalizacji już podczas studiów i ukierunkowanie na poznanie tych przedmiotów, które bardziej go interesują i być może zaważą na jego dalszej karierze. Przedmioty te powinny rozwijać umiejętności przydatne w konkretnym zawodzie, tj. blokowo przygotowywać do zawodu radcy prawnego, doradcy podatkowego, rzecznika patentowego itp. Studia powinny być

intensywne i maksymalnie praktyczne. A studenci zamiast uczyć się na pamięć przepisów, powinni uczyć się ich interpretacji i wykorzystywania w konkretnych sprawach podczas zajęć o charakterze warsztatowym. Program zajęć powinien koncentrować się na analizie kasusów, orzecznictwa, metodach rozwiązywania sporów, samodzielnym sporządzeniu pisma, umowy, ugody. Student powinien pracować samodzielnie lub w małych grupach, stąd nie są wskazane zbyt duże grupy ćwiczeniowe. Student nie powinien nigdy otrzymać gotowego rozwiązania od osoby prowadzącej, zanim sam nie popracuje nad rozwiązaniem. W ten sposób nabywać będzie umiejętność samodzielnej wypowiedzi, popartej wybraną argumentacją i prowadzącej do obranych wniosków.

Student powinien mieć możliwość (i obowiązek) uczestniczenia w zajęciach rozwijających umiejętność mówienia i to zarówno przed dużym audytorium jak i w sprawach drobnych tylko w rozmowie np. ze stroną. Z tego powodu dużą wagę należy przywiązywać do wszelkich konkursów krasomówczych i innych publicznych wystąpień, a na ćwiczeniach standardowo powinny odbywać się zajęcia typu *moot court*. Symulacja rozpraw i innych sytuacji, z którymi przyjdzie zmierzyć się prawnikom podczas ich kariery zawodowej jest nieocenionym sposobem zdobywania doświadczenia zawodowego już podczas studiów. Podczas studiów prawniczych studenci powinni zdecydowanie nabywać i rozwijać umiejętności w mówieniu i pisaniu. Warsztat powinni doskonalić na praktykach odbywanych w kancelariach, sądach i innych organach. Dlatego tak bardzo ważna jest współpraca uczelni z miejscami, w których studenci praktyki takie mogliby odbywać. W zakresie miejsc pożądanym w praktykach studenckich nie można także zapominać o organach samorządowych, bankach i innych instytucjach finansowych oraz szeroko rozumianym sektorze przedsiębiorców.

Mając powyższe na uwadze należy uznać, że egzamin dostosowany do tak postulowanego sposobu kształcenia powinien także odpowiadać tym postulatami. Zatem zadania egzaminacyjne powinny być tak skonstruowane by weryfikować umiejętność studenta w zakresie wypowiedzi ustnej i pisemnej popartych wiedzą z zakresu danego obszaru prawa. Istotne jest jednak, by egzamin sprawdzał umiejętność wykorzystania przepisów w mowie lub piśmie, a nie ich znajomość. Ponieważ znajomość przepisów bez ich wykorzystania jest umiejętnością samą w sobie i niczemu nie służy. Tym samym pozbawiona jest swojej wartości. Z tego względu postulować należy, by egzaminy miały charakter „*open book*”. Wówczas egzamin polega na rozwiązaniu kasusu lub analizie określonego problemu prawnego, a zdający mogą korzystać z tekstów ustaw. Taka formuła każdego egzaminu jest pożądana. Przemawiają za nią co najmniej dwa argumenty. Po pierwsze weryfikuje dwa najważniejsze elementy, tj. i wiedzę, i umiejętności osoby zdającej. Po drugie optymalnie zbliża formę egzaminu do czynności, które osoba zdająca będzie podejmowała przy wykonywaniu zawodu. Uczy więc samodzielności, logicz-

nego myślenia, jasnego wyводу i argumentacji. Jest skutecznym narzędziem w procesie kształcenia. Przygotowuje do wykonywania zawodu prawnika.

Konkludując przyjąć należy, że egzamin będzie miał sens, jeśli zweryfikuje wiedzę i umiejętności w sposób pozwalający stwierdzić, że osoba zdająca w określonym obszarze weryfikacji jest zdolna samodzielnie wykorzystać zdobytą wiedzę poprzez umiejętność jej skutecznego zastosowania w określonym stanie faktycznym i prawnym. Kluczem do zdobycia wiedzy i umiejętności jest kształcenie w zakresie retoryki rozumianej jako zdolność jasnego i przekonującego wyrażania myśli. Prowadzące do osiągnięcia zamierzonego skutku. Kompetencje retoryczne prawnika powinny być miarą oceny jego przygotowaniu do wykonywania zawodu.

Egzamin będzie miał sens także wówczas, gdy będzie postrzegany jako końcowy element szerszego procesu kształcenia w danym obszarze. Egzamin powinien stanowić kontynuację metod i treści kształcenia podczas zajęć, które poprzedzały egzamin z danego przedmiotu. Egzamin będzie miał sens także wówczas, gdy przygotowanie do zdania egzaminu nie będzie polegało tylko na tym, by go zdać. Wszystkie osoby uczestniczące w procesie kształcenia, powinny mieć na uwadze cel edukacji oraz fakt, iż wiedza zdobyta przez studenta, a następnie zweryfikowana podczas egzaminu ma czemuś służyć dalej. Będzie wykorzystywana podczas wykonywania zawodu w przyszłości, a jej zręby powstały właśnie w czasie studiów. Egzamin nie jest więc etapem końcowym, lecz dopiero początkiem czerpania wiedzy i umiejętności z obszaru, który został w odpowiedni sposób przekazany studentom. W procesie kształcenia w równym stopniu istotny jest sposób prowadzenia zajęć jak i sposób weryfikacji wiedzy i umiejętności podczas tych zajęć zdobytych.

